

få det hele med, bliver de spejlbilleder til en *fastlåsning*, en *reduktion* og en *udvendiggørelse*, som spærre vejen for opmærksomhed på verden, på andre mennesker og på endnu ikke opdagede livsmuligheder” (106). Her repræsenterer ‘opdragelsesfiguren’ med sit blik helvede for ynglingen. Selvfølgelig involverer dannelse en form for billedgørelse, men skal vores pædagogiske handlen kunne forsvares etisk, må vi aldrig tiltro vores billedgørelse af den anden som værende total. Madsen åbner indirekte for en teologisk parallel mellem Løgstrups pædagogiske idéer og Kierkegaards etik fra *Kjerlighedens Gjerninger*, hvori næsten forstås som det Andet. Vi må aldrig, selv ikke i vores opdragende omgang med børn og unge mennesker gøre os færdige billeder af deres identitet. Næsten er mere end mit fastlåste billede af hende. Her er der kritik af tidens dominerende pædagogiske ideal om at kunne favne hele eleven i elev- og læringsplaner.

Afslutningsvis får Løgstrup selv lov at tale i tre udvalgte tekster. Af disse bør især den første fremhæves “Skolens formål”. Løgstrup udpeger heri tilværelsesoplysning som skolens egentlige formål og analyserer faren for beslutningernes ‘funktionssprog’, dvs. instrumentaliserings demagogisering af sproget. Også den tredje og afsluttende tekst “Opdragelse og etik” bør nævnes. Dette er den artikel, Madsen skriver på baggrund af. Desværre synes den anden artikel – “Moral og børnebøger” – mere at have historisk relevans, idet tiden og udviklingen af den gode, relevante børnelitteratur er løbet fra Løgstrups noget moraliserende opfattelse på dette område.

Vurderet samlet kan man sige, at bogen lever op til dens eget erklærede formål om at udfylde hullet inden for en samlet, grundig fremstilling af Løgstrups skoletanker. Om bogen også vil bidrage til at kvalificere Løgstrup-forskningen og den pædagogiske forskning, er mere tvivlsomt. Især fordi Bugge afstår fra at diskutere sammenhæng mellem Løgstrups teologi og pædagogik, men den pædagogiske forskning har fået et vigtigt bidrag med Madsens artikel.

Niels Mattsson Johansen

Ilaria L.E. Ramelli

The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena. Supplements to Vigiliae Christianae (Leiden: Brill 2013). 892 sider. €249,00 (Kr. 1.851,-).

Ilaria Ramelli er tilknyttet det katolske universitet i Milano, samt Durham University og er et kendt ansigt i patristiske og filosofihistoriske sammenhænge. I dette værk behandler Ramelli læren om altings genoprettelse (*apokatastasis*) og den deri implicerede tro på universel frelse. Ramelli betragter den som den findes i de bibelske skrifter og hos de apologetiske fædre og undersøger dens kulmination hos Origenes og udvikling til og med Johannes Eriugena i det niende århundrede.

I første del gennemgås oprindelsen til apokatastasislæren, inklusive Origenes. I anden del diskuteres traditionen umiddelbart efter Origenes. I tredje del diskuteres virkningshistorien hos bl.a. de kappadokiske fædre. I fjerde og sidste del diskuteres Augustins afvisning af doktrinen, samt dens receptionshistorie primært i vesten.

Ramellis fremstilling er ikke den første historiske gennemgang af apokatastasislæren, men er nok det værk, som kommer nærmest en udtømmende redegørelse for så væsentlige dele af lærens receptionshistorie. Læren forbindes oftest med Origenes og Gregor af Nyssa, men Ramelli peger på, at den kan findes hos en lang række tænkere, hvor den ikke altid er eksplicit tilstede eller endda ligefrem synes at blive modsagt.

Mest interessante er afsnittene om baggrunden for apokatastasislæren og Origenes, hvis ortodoksi Ramelli forsvarer, samt dem om Gregor af Nyssa, som nogle forskere for nylig har hævdet kun troede på en universel opstandelse og ikke universel frelse – en påstand som Ramelli gendriver: For især Gregor var der en snæver sammenhæng mellem opstandelse og *apokatastasis* (433-440).

Ramellis primære pointe er, at apokatastasislæren var kristologisk funderet. Dette gælder ikke mindst hos Bardaisan, Origenes, Gregor af Nyssa, Evagrius og Eriugena (817). Apokatastasislæren er ifølge Ramelli en autentisk kristen doktrin, i den forstand at den er funderet i en lære om Kristi inkarnation, død og opstandelse, samt en ontologisk identifikation af Gud med det gode, og ondskab med mangel. Ramelli hævder ligefrem, at der før kristendommen ikke kan findes tilsvarende forestillinger om altings genoprettelse og universel frelse (819).

Læren blev ifølge Ramelli udformet som forsvar for kristen ortodoksi, i polemik mod gnosticisme, samt forskellige former for platonisme og stoicisme (818-819). Mod Platon, som mente at nogle mennesker var umulige at frelse, understregede Origenes den kristne Guds almagt og visdom, mens Gregor af Nyssa forsvarede apokatastasislæren som et led i polemikken mod nyarianismen (436).

I modsætning til nogle gnostiske begreber om genoprettelse var det kristne begreb universalistisk og ikke-deterministisk (120). For de fleste tilhængere af apokatastasislæren var menneskets frihed til at (fra-)vælge Gud ikke en hindring for universel frelse ved Guds nåde, idet frelse ofte simpelthen identificeredes med kendskab til sandheden, jf. 1 Tim 2,4. Ifølge Ramelli var det først da apokatastasislæren blev forkastet, at det blev nødvendigt at vælge mellem augustinisme og pelagianisme (674-676).

Et velkendt omdrejningspunkt er begreberne *aiōnios* og *aiōn*. I en lang række græske kristne og ikke-kristne tekster betegner begreberne ligesom i mange bibelske tekster den nuværende eller kommende verden (*æon*), samt det, der kommer fra Gud. Men i vesten er *aiōnios* ofte blevet forstået synonymt med *aīdios* (for altid), idet begge oversættes med *aeternus*. Teorien om evig fortabelse er baseret på forståelsen af *aiōnios* som evig i bibelske refe-

renciaer til ild, straf og død i den kommende verden, skriver Ramelli, hvad dog er "linguistically untenable, as several Patristic authors realised" (821).

Ramelli peger samtidig på at *kolasis* snarere betyder tugt end straf, også i senere kristen litteratur. Fx skriver Klemens af Alexandria at tugt i modsætning til straf (*timôria*) ikke har hævn, men forbedring af den tugtede til formål. Gud dømmer for at frelse, understregede også Origenes, Gregor af Nyssa, Methodius, med flere. Dette har betydning for hvordan vi oversætter fx Matt 25,46: *Kolasin aiônion* betyder ikke evig straf, men tugt i den kommende verden (æon).

Ramelli antyder, at der var kirkepolitiske grunde til kætterstemplingen af Origenes. Jeg kunne dog tænke mig en grundigere redegørelse for hvorfor fx Augustin, som ifølge Ramelli tilsluttede sig Origenes i sin anti-markionistiske fase, lagde afstand til apokatastasislæren for i stedet at forsvare teorien om en dobbelt udgang, som i det fjerde århundrede ifølge Augustin selv var et minoritetssynspunkt.

Der kunne have været rensat ud i gentagelser med en kortere bog som resultat. Ikke desto mindre er der med *The Christian Doctrine of Apokatastasis* tale om et imponerede arbejde, som bør spille en central rolle for diskussioner af klassisk kristen soteriologi og eskatologi fremover.

Johannes Aakjær Steenbuch

Flavius Josefus

Mod Apion. Oversættelse, indledning og noter ved Niels Henningsen. København: ANIS 2013. 216 s. Pris kr. 249.

Der er altid grund til at glæde sig over oversættelser af kildetekster. Det gælder også dette værk, der ikke har været oversat til dansk siden i den fuldstændige oversættelse af hele Josefus' forfatterskab ved Andreas Reiersen i tre bind, 1751-1757. Der er tale om et forsvarsskrift i to bøger, hvori Josefus forsøger at aflive forskellige ondsindede myter om det jødiske folks oprindelse og religion. Det eksklusivt monoteistiske og det, at der ikke engang var en gudestatue i Jerusalems tempel, stødte mange. Undervejs citeres fra en række værker, der ellers er gået tabt, og skriftet bliver således også en indirekte kilde til ellers forsvundne forfatterskaber. Ikke mindst interessant er endelig den fremstilling af jødedommen, som Josefus slutter 2. bog med. Den giver et godt indblik i, hvordan denne religion kunne opfattes af en repræsentant, der stod i den farisæiske tradition.

Foruden *Mod Apion* rummer bindet i fem appendikser oversættelser af relevante uddrag af Filon fra Alexandrias skrifter, nemlig *Hypothetika/Forsvar for jøderne* (6,1-7,19), *Mod Flaccus* (16-103), *Udsendingene til Gaius* (114-120; 132-139; 148-161; 199-206; 349-373), af Josefus, *Antiquitates* (18. bog 257-260 og 19. bog 278-291) samt af Kejser Claudius' brev til Alexandria (der blev fundet i 1912) og endelig af Tacitus' *Historiae* (5. bog kap. 1-13). Man